

Ямамото Цунетомо

ХАГАКУРЕ

КНИГА САМУРАЯ

Харків
ФОЛІО
2024

ВСТУП

Будосьосінсю та Хагакуре

Період внутрішніх воєн, що тривав понад століття, закінчився перед 1600 роком. Саме тоді на оповитих туманом рисових полях долини Секігахара сталася битва, що зробила Токуґава Іеясу безроздільним володарем Японії та визначила долю країни на двісті п'ятдесят років наперед.

Предки Юдзана Дайдодзі були васалами клану Токуґава, а клан Набесіма, якому служили Ямамото, належав до категорії «тодзама» — так називали тих, хто підкорився Токуґава Іеясу лише після Секігахара. Засновник клану Набесіма — Набесіма Наосіґе¹ спочатку виступив на боці Токуґава, але раптово перейшов на бік Тойотомі². Змінилося три покоління даймьо, перш ніж зник холод у ставленні сьоґунів Токуґава до клану Набесіма.

Коріння клану Дайдодзі бере початок від родини Тайра, через Тайра Корехіра. Але саме прізвище було започатковано лише в XV столітті, коли Ісе

Таро, старший брат Ходзьо Соуна, взяв собі ім'я за назвою храму, що був розташований неподалік його резиденції (за іншою версією — за назвою села, в якому жив). Батько Юдзана служив Мацудайра Тадатеру — шостому синові самого сьогуна. Однак немилість Токугава щодо Тадатера незабаром перетворила Дайдодзі на рьонінів.

Рьонінами — воїнами без пана, без засобів для існування стали після битви при Секігахара понад пів мільйона самураїв. Цю армію поповнювали не лише переможені, втративши свої володіння, а й переможці.

Настала епоха процвітання та добробуту. Виростали нові міста, розвивалися торгівля та виробництво, але самураї могли тільки обурюватися тим, що їхня платня не зростає, а соціальна вага стає дедалі меншою. Спадкові воїни опинилися без діла. Новий ідеал воїна та вченого, що склався на основі власних цінностей під китайським впливом, підходив не всім. Ситуація з часом вирівнюється, проте війна не залишала можливості для опанування мистецтвом каліграфії. Річ навіть не в тім, як воїну стати чиновником і рахівником, а в тому,

що турбувало вже багатьох, — подальша доля військового стану.

Муро Кюсо (1658–1734) писав: «До недавніх часів самураї нічого не знали про гроші та жили скромно. Я пам'ятаю свою юність, тоді молоді люди ніколи не говорили про ціни, а були й ті, хто червонів від збентеження, чуючи непристойні розповіді. Ось так за п'ятдесят років змінилися підвалини».

Проблема загострювалася й вимагала розв'язання. І з'являлися голоси, які закликали повернутися до колишньої простоти та військових ідеалів або ж розмірковували про «дисципліну розуму», здатну допомогти самураям у новій та незвичній ситуації.

Усі були єдині в одному: самураю слід заново знайти себе, свою роль і значення у світі, що змінився. Бусідо — Шлях воїна — вимагав нового визначення.

Юдзан Дайдодзі (1639–1731) своїм «Будосьо-сінсю», дослівний переклад: «Напучування вступників на Шлях воїна», та Ямамото Цунетомо (1659–1719) — «Хагакуре», що означає «Приховане в листі», запропонували власні рецепти молодому самураю.

І навіть у назвах ми можемо відчуті різницю й водночас схожість двох сучасників, двох самураїв. Юдзан Дайдодзі ще молодим чоловіком прибув до Едо (нині Токіо), вивчав військові науки в школі Обата Кагенорі та Ходзьо Удзінага — двох великих полководців тієї епохи. Від них він перейняв любов до конфуціанства. Ямамото Цунетомо разом зі своїм паном навчався у вченого на ім'я Курінага Ріхей, на нього вплинули також конфуціанець Ісіда Іттей³ та дзенський священник Таннен⁴.

І Цунетомо, і Дайдодзі були самураями нового типу: володіння пензлем і написання вірша викликали в них не більше труднощів, ніж поводження з мечем.

Подібності та відмінності двох самураїв чергуються і в житті, і в їхніх поглядах, що дійшли до нас.

Дайдодзі був рьоніном, служив клану Асано в Акао, клану Мацудайра в Етідзені та клану Мацудайра в Айдзу, багато подорожував країною та змінював господарів. Ямамото все життя служив клану Набесіма, і лише офіційна заборона сьогуна та самого Набесіма Міцусіге⁵ перешкодили йому вчинити ритуальне самогубство після смерті пана.

Автор «Хагакуре» став дзенським ченцем-самітником (під ім'ям Дзьото) і прожив майже в повнім усамітненні мало не два десятки років.

Висловлювання Цунетомо дійшли до нас тільки завдяки Тасіро Цурамото, який записав зміст розмов, що тривали між ними понад сім років. Сам же Дзьото радить після прочитання всіх одинадцяти книг кинути їх у вогонь.

Рьонін Дайдодзі не мав ні пана, ні землі, не переймався долею конкретного володіння чи клану, що сприяло широкому поширенню «Будосьосінсю» серед різних феодалських домів.

Думки Цунетомо не сягали далі володінь клану Набесіма. І понад сто п'ятдесят років, аж до реставрації Мейдзі у 1868 році, «Хагакуре» було вченням для обраних. Важко сказати, що сильніше вплинуло на це: чи прагнення Набесіма використовувати настанови Дзьото тільки для виховання своїх самураїв, чи побоювання, яку реакцію в сьогунату спричинять заклики до безмежної відданості даймьо клану Набесіма, що пронизують текст «Хагакуре».

І Цунетомо, і Юдзан ставили одне запитання: «Як ми живемо, як ми вмираємо?»

На початках у «Хагакуре» звучить вислів: «Я збагнув, що Шлях Самурая — це смерть», що стало гаслом льотчиків-камікадзе під час Другої світової війни.

Перший розділ «Будосьосінсю» починається так: «Самурай мусить насамперед постійно пам'ятати — пам'ятати вдень і вночі, з того ранку, коли він бере в руки палички, щоб скуштувати новорічну трапезу, до останньої ночі старого року, коли він платить свої борги, що він має померти». Ось його головна справа.

Але далі Юдзан говорить про довге та щасливе життя, а Дзьото радить: «У ситуації або-або без вагань обирай смерть». Спокійна повчальність Дайдодзі, етика, що ґрунтується на граничному взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього, індивідуальне вдосконалення на засадах конфуціанства допомагають молодому самураю збагнути, як жити воїну в мирний час.

«Хагакуре» закликає відмовитися від прагматизму, здорового глузду; лише інтуїція здатна призвести до першооснов буття, допомогти в будь-яких зверненнях. Не дзенське споглядання Порож-

нечі, а життя у світі, життя цієї хвилини, життя, визначене одним: чи правильним буде твій наступний крок. Поступовість і миттєвість руху та порив, мить та вічність. Два великі самураї намагалися відповісти на питання, про які судити читачеві: чи варто їх ставити?

З КНИГИ ПЕРШОЇ

Хоч самурай має насамперед шанувати Шлях Самурая, не викликає сумнівів, що всі ми — недбалі. Тож якщо в наші дні запитати: «У чому справжній зміст Шляху Самурая?», лише одиниці дадуть відповідь негайно. А все тому, що ніхто заздалегідь не готує себе до відповіді на такі запитання. Це свідчить про те, що люди забувають про Шлях.

Недбалість є небезпечною.

* * *

Я збагнув, що Шлях Самурая — це смерть.

У ситуації або-або без вагань обирай смерть. Це неважко. Сповнюйся рішучості та дій. Тільки малодушні виправдовують себе міркуваннями, що померти, не досягнувши мети, означає померти собачою смертю. Зробити правильний вибір у ситуації або-або практично неможливо.

Усі ми хочемо жити, тож не дивно, що намагаємося знайти виправдання цьому бажанню. Та якщо

людина не досягла мети й насолоджується життям, вона виявляє малодушність. Вона чинить негідно. Якщо ж вона не досягла мети й померла, це справді фанатизм і собача смерть. Але в цьому немає нічого ганебного. Така смерть є Шлях Самурая. Якщо щоранку та щовечора ти готуватимеш себе до смерті й зможеш жити так, ніби твоє тіло вже померло, ти станеш справжнім самураєм. Тоді все твоє життя буде бездоганим, і ти досягнеш успіху на своїй ниві.

* * *

Хороший слуга той, хто беззастережно підкоряється своєму пану. Можна сказати, що це ідеальний слуга.

Якщо ти з'явився на світ у старовинному самурайському роді, достатньо лише глибоко замислитися над вірністю предкам, знехтувати тіло та розум і повністю присвятити себе служінню господареві. Можна вважати успіхом, якщо ти до того ж наділений мудрістю й талантами та зумієш правильно скористатися ними. Але навіть той, хто ні до чого не придатний і незграбний, може стати надійним слугою, якщо він сповнений рішучості

виконувати волю свого господаря. Однак гріш ціна людині, якщо її чесноти обмежуються лише мудрістю й талантами.

* * *

За характером люди поділяються на тих, хто наділений швидким розумом, і на тих, хто перед ухваленням рішення мусить усамітнитися й усе обміркувати. Та хай який характер має людина, якими перевагами й недоліками наділена, вона виявить велику мудрість, якщо буде безмежно відданою чотирьом заповідям самураїв пана Набесіма⁶.

* * *

Люди вважають, що коли почнуть міркувати над складними речами, то вони зможуть розібратися з ними. Однак коли вони замислюються над чимось, у них з'являються хибні думки. Вони не можуть ухвалити правильне рішення, бо у своїх роздумах керуються прагненням до особистої вигоди.

Відмовитися від дурних думок і виростити в собі справжнє безособистісне мислення нелегко. Але якщо, розглядаючи питання, ти не думаєш про нього, а зосереджуєшся на чотирьох заповідях са-

мураїв пана Набесіма, твоя позиція відповідатиме твоїм кращим судженням.

* * *

Оскільки ми часто покладаємося на власну проникливість, то легко стаємо корисливими, не прислухаємося до голосу розуму. Тоді події повертають далеко не на краще. Люди бачать, які обмежені та недостойні наші устремління.

Тож якщо в помислах тобі важко бути неупередженим, слід звернутися за порадою до досвідченішої людини. Ця людина тримається Шляху тією мірою, якою вона здатна давати прості та щирі поради, не керуючись особистими інтересами. Її судження здаватимуться оточенню зовсім небезпідставними. Розум такої людини можна уподібнити дереву з багатьма коренями. Водночас ми нерідко зустрічаємо людей, розумові здібності яких нагадують устромлену в землю палицю.

* * *

Ми вивчаємо перекази про людей минулого, щоб довіритись їхній мудрості й не бути корисливими. Коли ми відмовляємося від своїх пристра-

стей, дотримуючись настанов давніх і радимося з друзями, наші справи успішні, а невдачі минають нас. Пан Кацусіге навчався мудрості в пана Наосіге. Про це згадується в «Оханасікікігакі»⁷.

Також був самурай, який узяв собі слугами своїх молодших братів. Вони супроводжували його щоразу, коли він вирушав у провінцію Камігата⁸ або в Едо. Кажуть, що він радився з ними щодо особистих і громадських справ, тому його завжди супроводжувала удача.

* * *

Сагара Кюма був одноступнем зі своїм господарем і служив йому так, наче його власне тіло вже померло. Таких людей, як він, один із тисячі.

Одного разу пан Сакьо проводив важливу зустріч у маєтку Мідзугае, і Кюма було наказано здійснити *сенуку*. Кюма зняв чайну кімнату на третьому поверсі заміського будинку пана Таку Нуй в Осаці й, зібравши всіх жебраків району Сага⁹, влаштував у ній лялькову виставу, керуючи однією лялькою власноруч. Ті, хто зібрався, пили й гуляли день і ніч безперервно. Будинок пана Таку Нуй був розташований поряд із маєтком пана Сакьо, тому

галасливе збіговисько викликало переполох у матку. Затіваючи виставу, Кюма думав тільки про свого господаря й був сповнений рішучості здійснити сепуку¹⁰.

* * *

Бути слугою означає не що інше, як надавати підтримку своєму пану, довіряючи йому всі свої сподівання та зрікаючись особистої вигоди. Якщо у володінні даймьо є дві чи три такі особи — воно в безпеці.

Якщо подивитися на світ, в якому все йде своєю чергою, ми побачимо багатьох людей, які вкралися в довіру, надівши маску відданості, мудрості та життєвого досвіду. Але варто тільки пану піти у відставку або оселитися на самоті, як одразу ж знайдуться слуги, що відвернуться від нього та шукатимуть прихильності нового повелителя. Про це навіть неприємно згадувати.

Люди високого та низького становища, маючи знання та досвід, часто вважають себе відданими слугами, проте коли треба віддати життя за свого пана, у них починають трястися коліна. Це ганебно. Тому буває, що якась непотрібна людина стає

незрівнянним воїном, коли зрікається свого життя й у всьому дотримується волі свого господаря. Наприкінці життя Міцусіге я був єдиним відданим слугою пана. Інші наслідували мене. Я бачив, як зарозумілі й корисливі придворні відвернулися від свого хазяїна, варто було лише смерті склепити йому очі.

Кажуть, що для слуги у стосунках із господарем головне — відданість. Хоч відданість може спочатку здаватися тобі недоступною, насправді вона перед тобою. Якщо ти одного разу вирішиш довіритись їй, у ту саму мить ти станеш бездоганим слугою.

* * *

Висловлювати людям свої думки та виправляти їхні помилки дуже важливо. У цьому виявляється співчуття, яке найбільше допомагає в питаннях служіння. Однак робити це дуже важко. Виявляти добрі та погані сторони людини легко, як і висловлювати про них свою думку. Найчастіше люди вважають, що роблять іншим добро, коли кажуть їм неприємні речі. Якщо після цього до зауважень ставляться без належного розуміння, ці люди дума-

ють, що нічим не можуть допомогти. Це неправильна думка. Робити так — усе одно що наставляти людину, дорікаючи їй у недоумстві. Так ти дбаєш лише про те, щоб полегшити собі душу.

Перш ніж висловити людині свою думку, подумай про те, чи може вона її прийняти. Для цього спочатку потрібно ближче зійтися з нею та переконатися, що вона довіряє тобі. Говорячи про предмети, які дорогі їй, підшукуй належні висловлювання та роби все, щоб тебе правильно зрозуміли. Залежно від обставин обміркуй, як це краще зробити — за допомогою листа чи під час прощання. Похвали хороші якості людини та використовуй будь-який привід, щоб підтримати її. Можливо, тобі слід розповісти про свої недоліки, не згадуючи її слабкі сторони, але розповісти так, щоб вона сам задумалася про них. Подбай про те, щоб вона отримала твою пораду, як отримує воду той, хто знемагає від спраги, і тоді твоя настанова допоможе їй виправити помилки.

Це дуже важко. Якщо недолік людини спирається на багаторічну звичку, то радше впоратися з нею тобі не вдасться. Я знаю це по собі. Бути відвер-

тим з усіма своїми знайомими, вказувати іншим на їхні помилки й завжди пам'ятати про те, щоб бути корисним своєму господареві, — ось що означає виявляти співчуття слуги. Але якщо ти просто за-таврував людину, як ти можеш очікувати, що вона стане від цього кращою?

* * *

Позіхати в присутності інших людей — ознака невихованості. Якщо ти несподівано відчув бажання позіхнути, це відчуття припиниться, якщо провести долонею по лобі знизу вгору. Якщо це не допомагає, оближи собі губи, не розкриваючи рота, або просто затулися рукою чи рукавом, щоб ніхто не бачив, що ти робиш. Те саме стосується і чхання. Чхаючи при людях, ти можеш здатися дурним. Є також інші речі, які потребують уваги та практики.

* * *

Хтось пропонує бути вимогливим до людей, але я з цим не згоден. Відомо, що риба не житиме там, де є лише чиста вода. Але якщо вода вкрита ряскою та іншими рослинами, то риба ховатиметься під ними і її розведеться вдосталь. Слуги теж жити-

муть спокійніше, якщо деякі сторони їхнього життя не виставлятимуться назагал. Дуже важливо це розуміти, коли оцінюєш поведінку людей.

* * *

Одного разу, коли пан Міцусіге був іще хлопчиком, священник Кайон звелів йому читати вголос щось із книги. Тоді пан Міцусіге покликав інших дітей та слуг і сказав їм:

— Будь ласка, увійдіть та слухайте. Важко читати вголос, коли тебе ніхто не чує.

Священник був зворушений і сказав присутнім:

— Ось приклад, як треба робити всім.

* * *

Щоранку слід вклонитися пану та батькам, а потім божествам-покровителям та буддам-заступникам, які прихильні до пана. Якщо ти завжди віддаватимеш йому першість, твої батьки зрадіють, а божества та будди поставляться до цього з розумінням. Воїн думає лише про свого господаря. Якщо ти виплекаєш у собі рішучість, ти завжди виконуватимеш волю свого повелителя і не відступиш від неї ні на крок.

Понад те, жінка мусить бути так само віддана своєму чоловікові, як він — своєму пану.

* * *

За словами однієї людини, кілька років тому Мацугума Кьоан розповів таку історію:

«У практиці медицини відомий поділ ліків на інь та ян, відповідно до чоловічого та жіночого начал. Жінки відрізняються від чоловіків також пульсом. Але останні п'ятдесят років пульс чоловіків став таким самим, як пульс жінок. Помітивши це, я застосував жіночі очні ліки при лікуванні чоловіків і виявив, що вони допомагають. Коли я спробував застосувати чоловічі ліки для жінок, то не помітив покращення. Тоді я зрозумів, що дух чоловіків слабшає. Вони стали подібними до жінок, і наблизився кінець світу. Оскільки я не мав жодних сумнівів, то зберігав це в таємниці».

Якщо подивитися на чоловіків нашого часу, можна побачити, що тих, чий пульс схожий на жіночий стало дуже багато, а справжніх чоловіків майже не залишилося. Тому в наші дні можна перемогти багатьох, майже не докладаючи зусиль.

ЗМІСТ

Вступ	3
З книги першої.....	10
З книги другої	79
З книги третьої	115
З книги четвертої	117
З книги шостої.....	120
З книги сьомої	129
З книги восьмої.....	149
З книги дев'ятої.....	176
З книги десятої.....	189
З книги одинадцятої.....	213
Дозвільна вечірня розмова.....	234
Примітки.....	240